

Bartłomiej Rusin

Uniwersytet Jagielloński

Ekscesy antyżydowskie na ziemiach bułgarskich Imperium Osmańskiego w czasie wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878

Zarys treści: Artykuł omawia kwestię zjść antyżydowskich, do jakich dochodziło na ziemiach na południe od Dunaju w trakcie wojny rosyjsko-tureckiej 1877–1878. Akty przemocy wobec ludności żydowskiej zdarzały się przede wszystkim w pierwszym okresie wojny, w mniejszych miejscowościach przejmowanych przez oddziały rosyjskie i kozackie. Głównym motywem wystąpień przeciwko ludności żydowskiej była chęć zysku, niemniej pewną rolę odegrały również tradycyjne stereotypy i niechęć wobec tej mniejszości. Żydzi jako grupa słaba i nieliczna nie mieli możliwości uchronić się przed agresją ze strony innych, a ich jedynym ratunkiem była ucieczka. Ekscesy antyżydowskie z czasu tej wojny były wyrazem pewnego przełomu w stosunku ludności słowiańskiej wobec Żydów, stanowiąc początek na ziemiach bułgarskich zjawiska antysemityzmu, rozumianego już w sposób nowoczesny.

Outline of content: The article discusses the problem of anti-Jewish excesses in the territories south of the Danube during the Russian-Turkish War of 1877–1878. Acts of violence against Jews occurred mainly in the first phase of the war, in smaller places seized by Cossack and Russian troops. The main motivation for those incidents was a desire for personal profit, but a certain role was played by traditional stereotypes and aversion for this minority. Jews, as a weak and small group, had no possibility to protect themselves from the aggression of others, and their only means of defence was escape. Anti-Jewish incidents which occurred during the war represented the watershed in the attitude of the local Slavonic population towards this minority, marking the birth of anti-Semitism – understood in a modern way – in the Bulgarian lands.

Słowa kluczowe: wojna rosyjsko-turecka, ekscesy antyżydowskie, historia Bułgarii, antysemityzm

Keywords: Russo-Turkish War, anti-Jewish incidents, history of Bulgaria, anti-Semitism

Historiografia bułgarska poświęcona wojnie rosyjsko-tureckiej z lat 1877–1878 jest bardzo bogata, niemniej od wielu lat cieszy się niegasnącym zainteresowaniem rodzimych badaczy. Dzieje się tak między innymi dlatego, że konflikt ten

postrzegany jest przez większość Bułgarów jako wojna wyzwolenicza, której konsekwencją było odbudowanie państwowości bułgarskiej, początkowo w formie autonomicznego Księstwa Bułgarii, pozostającego w wasalnej zależności wobec Imperium Osmańskiego¹. Bułgarzy, uznający Imperium Rosyjskie za swojego protektora, przyjęli decyzję o przystąpieniu do wojny tego państwa przeciw Turcji z entuzjazmem, zarazem czynnie uczestnicząc w walkach i działaniach na zapleczu frontu².

Mniej znanym epizodem wojny pozostają natomiast dzieje ludności żydowskiej na zamieszkiwanych głównie przez prawosławną ludność bułgarską terytoriach tureckich na południe od Dunaju, które objęte były zasięgiem działań zbrojnych. Przyczyna jest co najmniej dwojaka. Po pierwsze, zasadnicza rola Rosji w odzyskaniu przez Bułgarów własnej państwowości wpłynęła na wytworzenie się pewnego rodzaju mitu (utrwalonego ostatecznie w latach 1944–1989) o państwie tym jako obrońcy prawosławnej ludności słowiańskiej na Bałkanach, nakazującego widzieć go wyłącznie w kontekście pozytywnym³. Mit „Rosji wyzwolicielki” spowodował wyparcie ze świadomości narodu bułgarskiego niepasujących do stworzonego obrazu elementów, w tym wypadku nadużyć wobec ludności żydowskiej, dokonywanych głównie przez służących w armii rosyjskiej kozaków oraz niejednokrotnie także przez słowiańską ludność miejscową⁴. Udział samych Bułgarów w zajściach antyżydowskich nie pasował z kolei do innej generalizacji utrwalonej w narodowej świadomości i historiografii, ukazującej Bułgarię jako kraj tradycyjnie tolerancyjny, któremu obce są wszelkie przejawy antysemityzmu. Na ukształtowanie się tego drugiego mitu decydujący wpływ wywarły wydarzenia II wojny światowej, kiedy Bułgaria oparła się niemieckim żądaniom deportacji rodzimej diaspory, ratując w praktyce ponad 48 tys. Żydów od śmierci w obozach zagłady⁵.

¹ Ostatecznie, autonomiczne Księstwo Bułgarii uzyskało niepodległość w 1908 r.; zob. Z. Klejn, *Okoliczności towarzyszące ogłoszeniu niepodległości Bułgarii w 1908 roku*, w: *Państwa europejskie na drodze do niepodległości (w drugiej połowie XIX i XX wieku)*. Studia ofiarowane Profesorowi Marianowi Zgórniakowi, red. I. Stawowy-Kawka, W. Rojek, Kraków 2003, s. 73–77.

² Zob. K. Калчев, *Бесарабски българи опълченици в руско-турската война 1877–1878*, Велико Търново 1995; С. Дойнов, *Българската общественост и руско-турската освободителна война 1877–1878*, София 1978; B. Rusin, *Polityka Rosji na Bałkanach a udział Bułgarów w wojnach rosyjsko-tureckich w XIX wieku*, w: *Ślady obcego panowania w języku, kulturze i świadomości narodów południowosłowiańskich*, red. r. Sendek, Kraków 2011, s. 103–115.

³ Wyzwolenie przez Rosję miało stanowić tu tło historyczne dla sojuszu Bułgaria–ZSRR; zob. R. Daskalov, *Debating the Past. Modern Bulgarian Historiography – From Stambolov to Zhivkov*, Budapest–New York 2011, s. 26–42.

⁴ P. Stefanov, *Bulgarians and Jews throughout history*, „Religion in Eastern Europe” 22 (2002), no. 6, s. 6.

⁵ Bułgaria jest jednocześnie odpowiedzialna za deportację Żydów z terytoriów anektowanych przez to państwo w 1941 r. W marcu 1943 r. Żydzi z Tracji Zachodniej i części Macedonii Egejskiej (tworzące tzw. Bełomorje) oraz wschodniej części ziem Macedonii Wardarskiej i Pirotu zostali deportowani i zginęli w obozie zagłady w Treblince; zob. F. Chary, *Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944*, Pittsburgh 1972; M. Bar-Zohar, *Beyond Hitler's Grasp. The Heroic Rescue*

Niewątpliwie niechęć Bułgarów w omawianym okresie skupiała się w pierwszej kolejności na muzułmanach jako reprezentantach państwa, które od kilku wieków wyzyskiwało prawosławnych Słowian w regionie⁶. Akty przemocy wobec Żydów oraz grabież ich majątków miały charakter incydentalny, ich główną przyczyną był antysemityzm i żądza posiadania żołnierzy rosyjskich, którzy walczyli w tej prowincji Imperium Osmańskiego, ale także niejednoznaczna postawa samych Żydów wobec walki narodowowyzwoleńczej Bułgarów, wchodzącej w czasie wojny lat 1877–1878 w decydującą fazę⁷. Prawdopodobnie też niektórzy Bułgarzy wiązali lokalną społeczność żydowską z osobą brytyjskiego premiera Benjamina Disraeliego (również pochodzenia żydowskiego), sprzeciwiającego się idei odtworzenia państwa bułgarskiego na Bałkanach w okresie kryzysu lat 1875–1878, a po kongresie berlińskim – według powszechnej opinii – głównego odpowiedzialnego za podział ziem bułgarskich na kilka części⁸. Niemniej judeofobia była zjawiskiem znanym w Bułgarii już wcześniej, a jej początki sięgają IX w. Pewne stereotypy na temat Żydów kształtowały się więc w państwie bułgarskim na przestrzeni kilku stuleci, a kluczowy wpływ na ich realizację miały wydarzenia wojny 1877–1878⁹. Jednak

of Bulgaria's Jews, Massachusetts 1998; T. Todorov, *The Fragility of Goodness. Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust*, London 2001. Dużo ważnych ustaleń w kwestii fiskalnej eksploatacji Żydów w Bułgarii i na terytoriach przyłączonych przynosi monografia Rumena Awramowa: „Спасение” и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940–1944 г., София 2012. Przemysłeni na nowo kwestii odpowiedzialności Bułgarii za deportacje z Macedonii, Pirotu i Bełomoria służy przygotowany obszerny dwutomowy zbiór dokumentów: *Депортирането на евреите от вардарска Македония, беломорска Тракия и Пирот. Март 1943 г. Документи от българските архиви*, т. 1–2, ред. Р. Аврамов, Н. Данова, София 2013.

⁶ Konflikt rosyjsko-turecki z lat 1877–1878 doprowadził nie tylko do znaczącej migracji ludności tureckiej w trakcie trwania wojny, ale też był kolejnym etapem restrukturyzacji demograficznej na Bałkanach. Dotychczasowa wielokulturowa i wieloreligijna społeczność Imperium Osmańskiego została zastąpiona politykami nowo powstałych państw, które dążąc do stworzenia etnicznie homogenicznych społeczeństw, eliminowały grupy obce, głównie poprzez masakry, wysiedlenia i inne działania o charakterze dyskryminacyjnym; zob. P. Üre, *Immediate effects of the 1877–1878 Russo-Ottoman War on the Muslims of Bulgaria*, „History Studies” 13 (2013), s. 153–154.

⁷ M. Neuburger, *The Russo-Turkish War and the 'Eastern Jewish Question': Encounters Between Victims and Victors in Ottoman Bulgaria, 1877–8*, „East European Jewish Affairs” 26 (1996), no. 2, s. 57.

⁸ W późniejszym okresie nazwisko brytyjskiego polityka stało się w Bułgarii synonimem nienawiści do Bułgarów, a sam Disraeli porównywany był ze średniowiecznym cesarzem bizantyjskim Bazylim II (zwanym Bułgarobójcą), który toczył długoletnią wojnę z państwem bułgarskim. Swoją przydomek Bazyli zawdzięczał decyzji o osłepieniu tysięcy bułgarskich jeńców po bitwie pod Belasicą, pozostawiając jedno oko co setnemu żołnierzowi, który miał odprowadzić swój oddział do kraju; szerzej zob.: P. Генев, *Дизраели, еврейството и антисемитизъм в България*, <http://dialogueurope.org/uploads/JewsCol/Panel101.pdf>, s. 25 (dostęp: 3.01.2015).

⁹ P. Stefanov, *op. cit.*, s. 2. Szerzej na temat stereotypu Żyda w bułgarskim społeczeństwie zob. O. Тодорова, *Образът на „нечистия евреин” в българската книжнина от XVIII – началото на XIX век и във фолклора*, „Български фолклор” 1993, кн. 3, s. 10–21; Д. Ангелов, *Представа за „другия” в българския песенен фолклор*, „Българска етнология” 1997, кн. 1–2, s. 109–121;

poziom niechęci do tej grupy był na ziemiach bułgarskich dużo niższy niż w innych częściach Europy.

W chwili wybuchu wojny europejską część Imperium Osmańskiego zamieszkiwało najprawdopodobniej około 70–100 tys. Żydów. W tej grupie znajdowali się również Żydzi bułgarscy, trudno jednak określić ich dokładną liczbę ze względu na niepełne i sprzeczne dane statystyczne z tego okresu. Bułgarski historyk Dawid Koen przytacza na ten temat dane z różnych źródeł, wskazując, że liczba Żydów na ziemiach bułgarskich wahała się między 10 a 20 tys. osób¹⁰. Z kolei po wojnie, według danych pochodzących ze spisu przeprowadzonego przez tymczasową administrację rosyjską, ziemie bułgarskie zamieszkiwało 14 263 Żydów. Spisy przeprowadzone w 1880 r. oddzielnie dla Księstwa Bułgarii i Rumelii Wschodniej (autonomicznej prowincji w granicach Imperium Osmańskiego) wskazują na nieco większy ich odsetek na tych terenach. Według tych danych terytorium Księstwa zamieszkiwało 14 342 Żydów, natomiast w Rumelii Wschodniej mniejszość żydowska liczyła 4 177 osób¹¹. Pierwszy spis w zjednoczonej Bułgarii przeprowadzono w 1887 r. Opublikowane dane wskazują, że w tym okresie w kraju mieszkały już 24 352 osoby narodowości żydowskiej¹².

W europejskiej części Imperium Osmańskiego Żydzi (w znakomitej większości sefardyjczycy) żyli w niepowiązanych ze sobą gminach, kierowanych przez mających znaczną autonomię rabinów. W odróżnieniu od ludności prawosławnej w pierwszych dziesięcioleciach po opanowaniu Półwyspu Bałkańskiego przez Turków cieszyli się oni licznymi przywilejami, głównie ze względu na swoje doświadczenie i wiedzę w wielu dziedzinach, przede wszystkim w handlu. W pewnym okresie wkład Żydów do gospodarki osmańskiej miał stać się nawet „nieoceniony”, a oni sami byli uważani przez mniej przychylną im ludność prawosławną za szpiegów tureckich¹³. Sytuacja zaczęła zmieniać się wraz ze stopniowym rozkładem państwa i wzrostem obciążeń fiskalnych nakładanych na ludność niemuzułmańską,

O. Тодорова, *Евреите в българската словесност от началото на XIX век до Освобождението, „Либерален преглед”* 2012, ч. 3, s. 256–276. Według jednej z legend, utrwalonej w rodzimej literaturze za sprawą XIX-wiecznego twórcy Iwana Wazowa, przyczyną upadku średniowiecznej stolicy Bułgarii Tyrnowa (dziś Wielkie Tyrnowo) była zdrada Żyda, który otworzył bramy twierdzy przed Turkami; zob. P. Генев, *op. cit.*, s. 25.

¹⁰ D. Коен, *Българските евреи по време на Освобождението от турско владичество*, w: *idem, Евреите в България (1878–1949). Студии*, София 2008, s. 14. Tekst pierwotnie opublikowano w: „Годишник на Обществено-културно-просветна организация на евреите в България” (dalej: „Годишник ОКПОЕ”) 1969, т. 4, s. 169–183. W dalszej części artykułu cytowane jest nowe wydanie tekstu Koena.

¹¹ Spis w Księstwie Bułgarii przeprowadzono w oparciu o kryterium wyznania, płci i języka mówionego. W Rumelii Wschodniej kryteriami były narodowość i płeć; zob. D. Коен, *op. cit.*, s. 19–21.

¹² A. Калев, *Данни относно демографското положение на българските евреи (1887–1940)*, „Годишник ОКПОЕ” 1981, т. 16, s. 100.

¹³ П. Неделева, *Място и роля на еврейската общност в българските земи (от османско владичество до 30-те години на XX в.)*, „Юридическо списание на НБУ” 2013, кн. 2, s. 38.

co dotknęło również Żydów¹⁴. Obawy ludności żydowskiej budziły także powtarzające się cyklicznie incydenty o charakterze antysemitycznym. Żydzi byli szykanowani zarówno przez prawosławnych chrześcijan, jak i samych Turków (począwszy od XVI w.)¹⁵. W 1864 r. trzech Żydów sofijskich zostało siłą ochrzczonych przez greckiego duchownego, a następnie uwięzionych w klasztorze. W 1867 r. w mieście Eski-Zaara (dziś Stara Zagora) lokalne władze dokonały bezprawnego przeszukania domów w dzielnicy żydowskiej, natomiast dwa lata później w Ruscuku (dziś Ruse) z negatywną reakcją lokalnych władz spotkało się gorące przyjęcie przez miejscowych Żydów podróżującego przez to miasto cesarza Austro-Węgier Franciszka Józefa I¹⁶. Pogarszająca się sytuacja ludności żydowskiej na tych terenach sprawiła, że niewielka ich część podjęła decyzję o emigracji¹⁷, zdecydowana większość jednak zaczęła z życzliwszym okiem spoglądać na bułgarski ruch narodowyzwoleńczy jako jedyną nadzieję na poprawę ich skomplikowanych warunków bytowania w upadającym imperium. Przychylni bułgarskim rewolucjonistom mieli być w szczególności wykształceni i lepiej sytuowani przedstawiciele tej mniejszości, stanowiący załóżek tworzącej się bułgarskiej burżuazji, liczący na przełamanie panujących w kraju stosunków feudalnych i zbliżenie z bogatymi krajami zachodniej Europy. Nie bez znaczenia był również pozytywny stosunek części wpływowych działaczy narodowyzwoleńczych do ludności obcej etnicznie, przede wszystkim Wasyla Lewskiego, zwolennika wprowadzenia całkowitej równości Bułgarów, Turków, Żydów i innych¹⁸.

Zarazem część społeczności żydowskiej obawiała się efektów działań narodowyzwoleńczych, zagrożenia upatrując przede wszystkim ze strony protektora

¹⁴ Powolny upadek Imperium Osmańskiego spowodował również rozkład społeczności żydowskiej mieszkającej w granicach państwa. Od XVII w. zaczęła pogarszać się sytuacja materialna tej grupy, widocznie spadł też poziom rozwoju kulturalnego i wykształcenia wśród Żydów bułgarskich; zob. *ibidem*, s. 41.

¹⁵ Й. Мордехай, *Освобождението на България от османско владичество и българските евреи*, „Годишник ОКПОЕ” 1968, т. 3, s. 11.

¹⁶ M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris 1897, s. 212–214.

¹⁷ Opuszczający Imperium Osmańskie Żydzi sefardyjscy kierowali się w pierwszej kolejności do Wiednia. Wśród nich byli również Żydzi pochodzący z ziem bułgarskich; zob. E. Weinzierl, *The Jewish Middle Class in Vienna in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, Working Paper, Centre for Austrian Studies, October 2003, <http://www.cas.umn.edu/assets/pdf/WP011.PDF>, s. 4 (dostęp: 5.01.2015).

¹⁸ A. Vezekov, *Reconciliation of the spirits and fusion of the interests. „Ottomanism” as an identity politics*, w: *We, the people. Politics of national peculiarity in southeastern Europe*, ed. D. Miskhova, Sofia 2011, s. 24–25. Do tej grupy niektórzy autorzy zaliczają również biskupa Wracy Sofroniusza (1739–ok. 1813), który miał być uratowany przez Żyda, oraz pisarza i działacza politycznego Lubena Karawelowa (1834–1879). Zob. Й. Мордехай, *op. cit.*, s. 13. Z tą oceną nie zgadza się P. Stefanov, który twierdzi, że zarówno Karawelow, jak i inny rewolucjonista i publicysta Christo Botew (1848–1876) posługiwali się stereotypami w ocenie Żydów; zob. P. Stefanov, *op. cit.*, s. 6.

Bułgarów – Rosji oraz w informacjach o prześladowaniach Żydów w tym państwie¹⁹. Strach miejscowych Żydów budził też udział sąsiedniej Rumunii w działaniach zbrojnych po stronie rosyjskiej (od sierpnia 1877 r.). Kraj ten już we wcześniejszych latach prezentował silne tendencje o charakterze nacjonalistycznym i dyskryminacyjnym, odbierając w uchwalonej w 1866 r. konstytucji (art. 7) prawa polityczne niechrześcijanom²⁰. Dzięki prasie, na ziemi bułgarskie przenikały też informacje o aktach przemocy wobec Żydów w Gałaczu (w 1859 i 1867 r.), Bukareszcie (w 1867 i 1868 r.), Tulczy (w 1872 r.) oraz miastach rosyjskich, np. w Odessie w 1871 r.²¹

Z chwilą wybuchu wojny rosyjsko-tureckiej sytuacja społeczności żydowskiej na ziemiach bułgarskich była więc mocno skomplikowana. Jako grupa nieliczna, nie byli oni w stanie samodzielnie zadbać o własne bezpieczeństwo, co zmuszało ich do szukania opieki jednej z walczących stron. Niemożność dokonania zdecydowanego i jednoznacznego wyboru przez całą grupę, przy jednoczesnym braku deklaracji o zachowaniu neutralności wobec toczącego się konfliktu wzbudziła nieufność Bułgarów i rozżłościła oddziały rosyjskie, co przełożyło się też na wzrost liczby zająć o charakterze antyżydowskim w trakcie trwania wojny.

Początek przemocy wobec ludności żydowskiej w bułgarskiej prowincji imperium przyniosła już pierwsza faza wojny, kiedy po przekroczeniu Dunaju na zachód od miasta Ruse, w mieście Swisztow chrześcijanie poniżyli miejscowych Żydów, a potem ograbili ich z całego majątku²². W czasie zajścia zginęło również kilku Żydów²³. Według niektórych relacji niesprowokowani przez nikogo Bułgarzy sami zaczęli dokonywać samosądów i napaści na ludność turecką i żydowską, zabijając bez litości także kobiety i dzieci. Ich działania ułatwiała decyzja rosyjskiego generała Josifa Hurki, który po rozbrojeniu oddziałów tureckich, przekazał zdobytą broń ludności bułgarskiej²⁴. Inni z kolei wskazują, że prześladowania

¹⁹ Chodzi tu przede wszystkim o ekscesy antyżydowskie w Odessie w 1821, 1859 i 1871 r. Zob. I.M. Aronson, *Troubled Waters. The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*, Pittsburgh 1990, s. 245; Ш. Шеалтиел, *Ционизмът в България. Особенности на едно лидерско движение*, София 2012, s. 14–15.

²⁰ S. Marton, *Designing citizenship. The „Jewish question” in the debates of the Romanian parliament (1866–1869)*, „Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione CDEC” 3 (July 2012), s. 35–55.

²¹ Д. Коен, *op. cit.*, s. 15.

²² Ц. Керен, *Съдбата на еврейските общности в Казанлък и Стара Загора по време на руско-турската война от 1877–1878 година*, http://www.thebulgarianjews.org.il/_Uploads/dbs/AttachedFiles/Pogromi-Zvi.pdf, s. 1 (dostęp: 5.01.2015). Cytowany artykuł jest przekładem z j. angielskiego, opublikowanym pierwotnie w książce: *The Ottoman-Russian War 1877/78*, ed. O. Turan, Ankara 2007, s. 113–130.

²³ Telegram from Mr. Huyshe to Mr. Bennett, London. Chumla, July 5th, 1877, w: *Russian Atrocities in Asia and Europe during the Months of June, July and August 1877*, Constantinople 1877, nr 83, s. 58.

²⁴ L. Bernhard, *Les atrocités russes en Bulgarie et en Arménie pendant la guerre de 1877, constatées par des documents authentiques*, Berlin 1878, s. 26, 30. Należy zaznaczyć, że autor tej broszury

ludności obcej etnicznie rozpoczęły się w momencie przybycia do miasta oddziałów kozackich. Bułgarzy, wraz z niewielkimi grupami Wołochów i Cyganów, mieli wkroczyć do opuszczonej dzielnicy tureckiej i rozpocząć płądrowanie domostw. Prawdopodobnie wtedy łupem tych band padły też domy miejscowych Żydów, których nie oznaczano krzyżami²⁵. Większość z ocalałych podjęła decyzję o ucieczce z miasta, kierując się głównie na wschód i południowy wschód, do Ruse, Razgradu i Szumli (dziś Szumen). Jednak postępy oddziałów rosyjskich, które przekroczyły ujście Dunaju jeszcze przed sforsowaniem rzeki w rejonie Zimnica–Swisztow, zmusiły ich do szybkiej ewakuacji z tych ośrodków. Jeszcze w drugiej połowie lipca 1877 r. miasto Razgrad opuściła kolejną grupą uchodźców, w której większość mieli stanowić Żydzi²⁶.

Podobny los spotkał Żydów z Karłowa. Na wieść o zbliżających się wojskach rosyjskich zażądano od tej mniejszości (według niektórych liczącej 350 osób²⁷) natychmiastowego opuszczenia miasta i pozostawienia całego dobytku. Prawdopodobnie było to spowodowane panującym wśród Bułgarów przekonaniem, że Żydzi w Karłowie współpracują z muzułmanami, szpiegując na rzecz oddziałów tureckich oraz pomagając w ukrywaniu bogatych reprezentantów tej grupy²⁸. Ci, którzy sprzeciwili się żądaniom i pozostali w swoich domach, zostali prawie w całości wymordowani przez Bułgarów i służących w armii rosyjskiej kozaków. Natomiast grupa uciekinierów, która po wojnie powróciła do miasta, spotkała się z wrogim przyjęciem ze strony mieszkańców. Taki miał być koniec społeczności żydowskiej w Karłowie, która w większości zdecydowała się osiedlić się w Płowdiwie²⁹.

Wydarzenia w Swisztowie i Karłowie były jedynie preludium do tego, co czekało Żydów z Kazanłyku i Starej Zagory. Wojska rosyjskie wraz z oddziałami bułgarskiego pospolitego ruszenia wkroczyły 5 (17) lipca 1877 r. do Kazanłyku,

stoi na stanowisku wyraźnie antyrosyjskim i antybułgarskim, podkreślając zasługi władz tureckich dla normalizacji sytuacji w regionie i poprawy warunków bytowania ludności w Imperium Osmańskim.

²⁵ W swojej książce Paul Bourde ogranicza się do stwierdzenia, że w Swisztowie zdarzały się jedynie pojedyncze przypadki zabójstw ze strony włóczących się po mieście grup; P. Bourde, *Russes et turques. La guerre d'Orient*, t. 1, Paris 1878, s. 240–242.

²⁶ Telegram from Mr. Huyshe to Mr. Bennett, London. Chumla, July 25th, 1877, w: *Russian Atrocities...*, nr 163, s. 94.

²⁷ Ц. Керен, *Съдбата на еврейските общности...*, s. 2. D. Koen w ogóle nie podaje w swoim tekście liczby Żydów, którzy mieszkali w Karłowie, ograniczając się do stwierdzenia, że mniejszość ta była tam obecna; zob. Д. Коен, *op. cit.*, s. 16.

²⁸ Ц. Керен, *Еврейската общност в Русчук. От периферия на Османската империя до столица на Дунавския вилает 1788-1878*, София 2009, s. 284–285.

²⁹ Ц. Керен, *Съдбата на еврейските общности...*, s. 2. Jeszcze po zakończeniu wojny żywe były wśród mieszkańców Karłowa plotki, jakoby w czasie wojny Żydzi wskazywali oddziałom baszy-buzuków i Czerkiesów domy bogatych Bułgarów, które następnie były płądrowane, a skradziony dobytek ponoć później Żydzi kupowali od żołnierzy; zob. Marquis of Bath, *Observations on Bulgarian Affairs*, London 1880, s. 33.

gdzie zostały gorąco przyjęte przez miejscową ludność. Do miasta docierały też delegacje z sąsiednich wsi i miast (m.in. ze Starej Zagory), prosząc gen. Hurkę o wysłanie żołnierzy, którzy ochroniliby okolicznych Słowian przed napaściami ze strony Turków. Jednocześnie rozpoczęły się ucieczki cywilnej ludności muzułmańskiej, która poinformowana o znacznych stratach Rosjan podczas opanowywania przełęczy Szipka, obawiała się odwetu z ich strony³⁰.

Bułgarzy zaczęli napadać na ludność turecką i żydowską jeszcze przed dotarciem oddziałów rosyjskich do Kazanłyku. Miejscowi Żydzi mieli nadzieję, że regularne wojska pomogą w zachowaniu porządku w miasteczku, jednak po wkroczeniu oddziałów rosyjskich sytuacja uległa pogorszeniu. Turcy zostali rozbrojeni, a ich broń przekazana Bułgarom, którzy mieli sformować oddziały milicji ochotniczej i bronić miejscowej ludności cywilnej. Panujący chaos oraz wciąż świeża pamięć o masakrach dokonywanych przez Turków podczas tłumienia powstania kwietniowego rok wcześniej wywołały skutek przeciwny do zamierzonego. Bułgarzy rozpoczęli mordowanie ludności muzułmańskiej, bez litości także wobec kobiet i dzieci. Władze w Stambule, prezentując te wydarzenia na zachodzie Europy, podkreślały rolę Rosji w tych zajściach, licząc na interwencję mocarstw i ocalenie swoich wpływów w regionie³¹. W takich okolicznościach ofiarami ataków bułgarskich i kozackich stali się przedstawiciele mniejszości żydowskiej w Kazanłyku, a głównym motywem – jak się wydaje – była w tym przypadku chęć zysku.

Według relacji jednego z Żydów kazanłyckich, któremu udało się zbiec z miasta: „20 lipca czterech Bułgarów, w asyście rosyjskiego żołnierza, przyszło do domu Awraama Kanetiego (stojącego na czele lokalnej wspólnoty), który wiedząc, co go czeka, szybko się ukrył. Kiedy bandyci przeszukali jego dom i nie znaleźli nic cennego, skierowali się do sąsiedniego budynku, należącego do Icchaka i Jehudy Assów. Ci zaś, obawiając się o swoje życie, ujawnili, gdzie Kaneti ukrył swoje pieniądze. Naczelnik wspólnoty był torturowany i zmuszono go do oddania posiadanego majątku. Jednak to nie zadowoliło napastników i zabili Jehudę Assę. Jego brat Icchak zdołał uciec”³².

Apogeum przemocy nastąpiło 5 sierpnia, kiedy wbrew wcześniejszemu nakazowi opuszczenia miasta, duża grupa kazanłyckich Żydów zgromadziła się na terenie miejscowej synagogi. Wkrótce, zgodnie z cytowaną wyżej relacją, na dziedzińcu zjawili się Bułgarzy i kozacy prowadzeni przez niejakiego Symeona, który dobrze znał tutejszą społeczność, we wcześniejszych bowiem latach spełniał rozmaite posługi dla miejscowych bogatych Żydów. On też miał wskazywać domy bogatych Żydów, które były następnie okradane. Wspomniany wyżej Awraam Kaneti został

³⁰ К. Косев, С. Дойнов, *Освобождението 1877–1878*, София 2003, s. 95–96.

³¹ P. Bourde, *op. cit.*, s. 278–282.

³² *Казанлък в миналото и днес. Втори годишник на казанлъшката дружба „Розова долина” в София 1910–1921*, София 1923, s. 355. Cyt. za: Ц. Керен, *Съдбата на еврейските общности...*, s. 6. Wszystkie tłumaczenia z języka bułgarskiego i angielskiego, jeśli nie zaznaczono inaczej, zostały wykonane przez autora artykułu.

zabity przy wejściu do synagogi, jego brata Szmula natomiast porwano, żądając okupu w zamian za jego wydanie. Jednak pomimo wpłacenia przez rodzinę żądanej sumy więzien nie został zwolniony. Dwa tygodnie później jego zwłoki znaleziono na obrzeżach miasta³³. Jednocześnie szybko pogarszała się sytuacja Żydów uwięzionych na terenie synagogi, którzy – pozbawieni żywności i wody w okresie letnich upałów – cierpieli męki na tej niewielkiej, zamkniętej przestrzeni. Ostatecznie uwolnili ich po dwóch dniach oficerowie rosyjscy, którzy przygotowywali się do opuszczenia miasta w związku z informacją o nadciągającej z południa armii Sulejmana paszy. Ogółem, w Kazanłyku zabito 38 Żydów, 38 zaginęło, 112 zbiegło w kierunku Adrianopola. Razem z oddziałami rosyjskimi za przełęcz Szipka wycofało się 368 Żydów³⁴. Informacje o atakach dokonywanych przez Bułgarów przy asyście oddziałów kozackich (już po wycofaniu się większości oddziałów rosyjskich) potwierdzają też inne źródła. Bułgarzy mieli wykazywać się przy tym znaczną brutalnością, gwałcąc kobiety i mordując wszystkich, bez względu na płeć i wiek, a największe szkody miała ponieść podczas tych wydarzeń społeczność żydowska w mieście³⁵.

Do Starej Zagory pierwsze oddziały rosyjskie wkroczyły 10 (22) lipca 1877 r. i podobnie jak w Kazanłyku zostały gorąco przyjęte przez mieszkających tu Bułgarów. Gen. Hurko rozlokował w mieście jedną z drużyn pospolitego ruszenia, licząc na wzmocnienie nastrojów patriotycznych wśród lokalnej ludności. W efekcie zaczęły samorzutnie tworzyć się bandy, złożone z miejscowych Bułgarów, których celem nie była walka, ale plądrowanie domostw i zastraszanie ludności cywilnej³⁶. Rozemocjonowanie i niepewność mieszkańców wzrosły po odejściu z miasta gen. Hurki, który wrócił do Kazanłyku. Wkrótce informacje o zbliżających się wojskach Sulejmana paszy wymusiły na dowódcach decyzję o częściowym wycofaniu się z miasta. Uchodzącym jednostkom towarzyszyła znaczna grupa cywilów, obawiająca się zemsty ze strony Turków. Pozostałe w Starej Zagorze formacje (m.in. drużyny pospolitego ruszenia) rozpoczęły potyczkę z nadchodzącymi oddziałami tureckimi. Ostrzał artyleryjski zniszczył sporą część miasta i zadał duże straty zarówno oddziałom bułgarskich obrońców, jak i pozostałej w mieście ludności cywilnej³⁷.

Ucierpiała też mniejszość żydowska w tym mieście. Żydom i Turkom nakazano pozostanie w domach, odbierając im możliwość zdobycia jedzenia i wody. Oddziały kozackie, przy czynnym uczestnictwie Bułgarów, chodziły od domu do domu, rabując najcenniejsze przedmioty. Ofiarą napaści padło również dwóch Żydów posiadających obywatelstwo włoskie, chwilowo przebywających w mieście.

³³ *Ibidem*, s. 7.

³⁴ *Ibidem*, s. 8.

³⁵ Telegram from Mr. Gay to the „Daily Telegraph”, London, Pera, August 20th, 1877; Telegram from Mr. Gay to the „Daily Telegraph”, London, Pera, August 23rd, 1877, w: *Russian Atrocities...*, nr 208 i 215, s. 118–120, 123–124.

³⁶ P. Bourde, *op. cit.*, s. 375.

³⁷ К. Коцев, С. Дойнов, *op. cit.*, s. 97–99.

Następnego dnia jednak, po interwencji u rosyjskiego naczelnika miasta, odzyskali zrabowaną własność³⁸. Szczególną brutalnością wykazywali się zwłaszcza kozacy, o czym donosili przebywający na Bałkanach reporterzy prasy żydowskiej: „Spotkałem się i rozmawiałem z setkami uchodźców, a zwłaszcza z rodzinami żydowskimi, które uciekły przed najeźdźcami. Ci, którzy przybyli ze Starej Zagory, opowiadali, że w ich dzielnicy każda kobieta i dziewczyna bez wyjątku były brutalnie gwałcone przez kozaków Gomki albo przez prawosławnych Bułgarów. Dziewczyna w wieku 16 lat została zgwałcona przez 18 rosyjskich [tak w oryginale, prawdopodobnie chodzi o kozaków] żołnierzy. Teraz umiera”³⁹. Trudno do końca wierzyć pojedynczej relacji, tym bardziej pochodzącej od osoby należącej do jednej z prześladowanych grup. Niemniej jednak można z dużą dozą pewności stwierdzić, że wojska kozackie, powodowane chęcią brania łupów, dokonały wielu aktów agresji skierowanych przeciwko zamożnej części ludności cywilnej, przy czynnym udziale niektórych grup Bułgarów. Fala napaści i kradzieży trwała w Starej Zagorze dziewięć dni. W jej wyniku śmierć poniosło około 600 osób, w tym kobiety i dzieci. Zabitych zostało 38 Żydów, a setki innych zostały ranne⁴⁰.

Inny przebieg wydarzeń przedstawił w swojej książce Dymitr Ilkow, który uważa, że po wejściu oddziałów rosyjskich do miasta miejscowi Żydzi pozostali w swoich domach nie niepokojeni przez nikogo, ukrywając u siebie bogatych i najbardziej znienawidzonych przez Bułgarów Turków, a nawet szpiegując na ich rzecz. Natomiast po odbiciu miasta przez oddziały Sulejmana paszy nie udzielili schronienia prześladowanym Bułgarom⁴¹. Trudno jednak uznać jego opis wydarzeń za wiarygodny, wydaje się bowiem, że Ilkow dał w tekście upust swoim ksenofobicznym poglądom, przedstawiając Żydów w jak najgorszym świetle. Zarazem sam wspomina w książce, że krzyżami oznaczano tylko domy chrześcijan (podobnie jak w Swisztowie, gdzie domy chrześcijan były zazwyczaj omijane przez grasujące bandy), a przy okazji odmalowuje też pełną niepokoju i napięcia atmosferę panującą w mieście w okresie między odejściem gen. Hurki a nadejściem oddziałów tureckich. Wydaje się mało prawdopodobne, że ludność bułgarska, której przekazano broń turecką, pozostała bezczynna w takiej sytuacji; na pewno samodzielnie podejmowała działania w celu zadbania o własne bezpieczeństwo. Część tej grupy zdecydowała się wykorzystać powstały chaos i splądrowała domy bogatych

³⁸ Ц. Керен, *Съдбата на еврейските общности...*, s. 12.

³⁹ M. Neuburger, *op. cit.*, s. 60.

⁴⁰ Z. Keren przywołuje w swoim artykule dane mówiące, że społeczność żydowska w tym mieście liczyła prawie 3 tys. osób; zob. Ц. Керен, *Съдбата на еврейските общности...*, s. 12. D. Koen mówi o 1500 Żydach i Cyganach mieszkających w Starej Zagorze, uznaje jednak tę liczbę za zawyżoną; zob. Д. Коен, *op. cit.*, s. 19. Z kolei D. Ilkow wskazuje, że przed wojną z lat 1877–1878 w Starej Zagorze było 4000 domów należących do Bułgarów, 2400 domów tureckich i 300 domów będących własnością Żydów; zob. Д. Илков, *Принос към историята на Стара Загора*, Пловдив 1908, s. 202.

⁴¹ Д. Илков, *op. cit.*, s. 230–232.

mieszkańców. Wtedy też ofiarami Bułgarów musieli paść miejscowi Żydzi jako przedstawiciele społeczności niechrześcijańskiej w mieście⁴².

W czasie wojny ucierpieli też Żydzi mieszkający w innych mniejszych miastach i miasteczkach bułgarskich. Podczas walk o Nikopol ostrzał artyleryjski doprowadził do zniszczenia lub uszkodzenia ośmiu meczetów i jednej synagogi oraz kilkuset budynków mieszkalnych należących do: Turków (400 domów), Bułgarów (120) i Żydów (5)⁴³. W Karnobacie, położonym w środkowej części kraju, niewielka społeczność żydowska (według niektórych danych licząca po wojnie 96 osób⁴⁴) spotkała się z różnego rodzaju prześladowaniami ze strony Czerkiesów, będących na służbie w armii tureckiej⁴⁵. Żydzi z Berkowicy i Wracy zostali wygnani, w tym drugim mieście zniszczona została także synagoga. Z kolei w mieście Kjustendił Bułgarzy zabili dwóch Żydów i ich sługę⁴⁶. Do grabieży majątków żydowskich dochodziło jeszcze pod koniec wojny. W styczniu 1878 r., po zajęciu przez Rosjan miasta Samokow, ofiarą miejscowej ludności padł Dawid Arié, którego sklep i dom zostały splądrowane⁴⁷.

Działania wojenne wywołały ogromną falę uchodźców próbujących uchronić swoje rodziny i przynajmniej część majątku przed nadchodzącym zagrożeniem. Na południowy wschód, w stronę Adrianopola i Konstantynopola, kierowała się przede wszystkim ludność turecka, emigracja nie ominęła jednak także Żydów. Tuż po wybuchu wojny, z Ruse, Razgradu, Silistry, Pazardżiku, Kjustendiłu, Plewny, Swisztowa, Nikopola, Karłowa i Widynia zbiegło około 2200 Żydów. Kierowali się oni do innych dużych ośrodków miejskich, przede wszystkim do Szumen (751 osób), Sofii (700), Płowdiwu (399), Warii (242) i Samokowa (100). Uchodźcy żydowscy z Łomu, Wracy, Berkowicy i innych miast emigrowali do Adrianopola (4000 osób) i Konstantynopola, gdzie ich liczba miała być znacząca. Po zakończeniu wojny większość z nich wróciła do swoich poprzednich miejsc zamieszkania⁴⁸.

Wydaje się jednak, że wszystkie opisane wyżej wystąpienia antyżydowskie nie wywarły decydującego wpływu na postawy Żydów wobec Bułgarów w czasie konfliktu. Znane są przypadki Żydów służących w oddziałach tzw. pospolitego ruszenia, ochotniczych formacji złożonych z Bułgarów walczących po stronie

⁴² *Ibidem*, s. 217–230.

⁴³ F. Kanitz, *La Bulgarie danubienne et le Balkan. Etudes de voyage (1860–1880)*, Paris 1882, s. 225.

⁴⁴ Д. Коен, *op. cit.*, s. 19.

⁴⁵ Hasło: *Carnobat*, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/4055-carnabat> (dostęp: 5.01.2015).

⁴⁶ Ц. Керен, *Съдбата на еврейските общности...*, s. 17. W 1877 r. mniejszość żydowska w Kjustendile liczyła 350 osób. Zob. И. Хаджийски, *Съдбата на евреите от югозападна България през 1940–1944 година*, Благоевград 1998, s. 6.

⁴⁷ *A Sephardi Life in Southeastern Europe. The Autobiography and Journal of Gabriel Arié, 1863–1939*, ed. E. Benbassa, A. Rodrigue, Seattle–London 1998, s. 71.

⁴⁸ Д. Коен, *op. cit.*, s. 16. Do Adrianopola kierowały się również inne grupy. Jeszcze w drugiej połowie sierpnia 1877 r. liczba Turków, Tatarów, chrześcijan i Żydów uciekających przed działaniami wojennymi wynosiła ponad 10 tys. osób; zob. Telegram from Mr. Gay to the „Daily Telegraph”, August 19th, 1877, w: *Russian Atrocities...*, nr 207, s. 114.

Rosjan⁴⁹. W tym kontekście najczęściej przywołuje się nazwiska Mojżesza Kalewa z Płowdiwu oraz Leona Krudowa z Samokowa. Zdarzały się również przypadki Żydów służących w armii rosyjskiej, którzy po zakończeniu wojny zdecydowali się osiaść w Bułgarii⁵⁰.

Byli też Żydzi, którzy oferowali pomoc i schronienie Bułgarom. W domu Czelebona Fariego w Sofii ukrywał się sympatyzujący z bułgarskim ruchem narodowyzwoleńczym igumen klasztoru w Dragalewcu Awksentij. W Tatar Pazardżik (dziś Pazardżik) młodzi Żydzi zorganizowali straż obywatelską, by chronić mienie swoich rodzin i zbiegłych Bułgarów przed brutalnymi napaściami ze strony oddziałów baszybuzuków. W tym samym mieście, pod wodzą Gabriela Seliktara, powołano do życia brygadę strażacką, której zadaniem było gaszenie pożarów bułgarskich i żydowskich domów oraz sklepów⁵¹.

Największą aktywnością wykazała się jednak społeczność Żydów sofijskich. To właśnie ich opór miał zadecydować o uratowaniu miasta przed całkowitym spalaniem przez wojska tureckie. Tutaj też działały ochotnicze brygady strażackie złożone z młodych Żydów, którzy starali się przeciwdziałać skutkom bandyckich ataków ze strony baszybuzuków i Czerkiesów oraz pospolitych przestępców, grających w mieście⁵². Po opanowaniu Sofii przez Rosjan dwóch Żydów znalazło się w składzie delegacji, która witała przybyłego do miasta na czele wojsk rosyjskich gen. Josifa Hurkę⁵³.

Podobnie sytuacja miała wyglądać w naddunajskim Ruse. W wyniku artyleryjskiego ostrzału Rosjan z drugiej strony rzeki znaczna część miasta została zniszczona, a najbardziej ucierpieć miały dzielnice żydowska i ormiańska. Generalnie jednak położenie Żydów w mieście nie różniło się położenia innych mieszkańców. Bułgarzy również mieli zachowywać tolerancyjny stosunek do tej mniejszości przez cały okres konfliktu⁵⁴.

Z pewnością nie będzie błędem stwierdzenie, że konflikt rosyjsko-turecki z lat 1877–1878 przyczynił się do ogromnych cierpień ludności cywilnej, zarówno Bułgarów, Turków i Żydów, jak również innych mniejszości. O ile w przypadku dwóch pierwszych grup możemy mówić, że ich losy zostały już w pewnym zakresie opisane

⁴⁹ Na temat bułgarskiego pospolitego ruszenia zob. И. Христов, С. Тодоров, *Опълчението 1877/1878*, София 1981; А. Анчев, *Българското опълчение*, София 1968; С.И. Кисов, *Българското опълчение в освободителната руско-турска война 1877–1878. Спомени на запасния подполковник*, София 1902.

⁵⁰ П. Неделева, *op. cit.*, s. 45.

⁵¹ Ъ. Мордехай, *op. cit.*, s. 19–20.

⁵² Ъ. Аврамов, *Поглед към историята на българските евреи през XIX век*, „Годишник ОКПДО” 1987, кн. 22, s. 75–76.

⁵³ Byli to Samuel Behar Lewi oraz Chaim Izaak Eszkenazi; zob. Ъ. Мордехай, *op. cit.*, s. 20. Пор. X. Богушаров, *Софийските евреи през 1878–1885*, „Годишник ОКПДО” 1988, кн. 23, s. 113–116.

⁵⁴ W Ruse niechęć Bułgarów skupiała się przede wszystkim na muzułmanach: Turkach, Czerkiesach i Tatarach; zob. Ц. Керен, *Еврейската общност в Русчук...*, s. 276–285.

i generalnie są znane szerszemu gronu odbiorców, o tyle doświadczenia będące udziałem samych Żydów pozostają w większości na marginesie opisywanych wydarzeń.

Do ekscesów o charakterze antyżydowskim na terenie objętym działaniami wojennymi dochodziło przede wszystkim w pierwszym etapie wojny, a czynnikiem sprzyjającym ich zaistnieniu był panujący chaos i niepokój związane z własnym położeniem. Szczególnie wyraźnie widać to na przykładzie ludności z Kazanłyku i Starej Zagory, gdzie moment euforii wywołany przybyciem wojsk rosyjskich został prawie natychmiast zastąpiony poczuciem zagrożenia ze strony nadchodzących oddziałów tureckich. Przywołane w tekście relacje sugerują, że do przesładowań ludności żydowskiej dochodziło przede wszystkim w mniejszych miejscowościach i miasteczkach (Swisztow, Karłowo, Kazanłyk, Karnobat i inne), a grasujące tam bandy, działające wspólnie i pod osłoną oddziałów kozackich, kierowały się przede wszystkim chęcią zysku. Nie bez znaczenia był również fakt niejednoznacznej postawy Żydów wobec Imperium Osmańskiego w latach wcześniejszych i w czasie samej wojny, co z jednej strony skutkowało rosnącą niechęcią do tej grupy, z drugiej zaś – budziło podejrzenia o ich działania na rzecz Turków w toku działań zbrojnych. Faktycznie, wspólnota żydowska nie wypracowała wspólnego stanowiska wobec konfliktu, przyjmując w większości postawę oczekiwania na rozwój wydarzeń⁵⁵.

Nie jest rzeczą możliwą wskazać w tym miejscu głównego winnego dokonywanych ataków. Badacze tematu zwracają uwagę przede wszystkim na działania oddziałów kozackich, pozostających na służbie rosyjskiej. Wskazują jednak, że w prasie zachodniej również Rosjanie i Bułgarzy byli postrzegani jako chętnie przyłączający się do plądrowania i gwałtów na ludności cywilnej: „Rosjanie i Bułgarzy rywalizują między sobą w brutalności wobec populacji Żydów w mieście Łoma Pałanka [dziś Łom]. Gdziekolwiek pokaże się Żyd, natychmiast jest bity. Każdego dnia żąda się od Żydów pieniędzy, pod takim pretekstem albo innym. Domy [żydowskie], które nie zostały zniszczone w czasie wojny, zburzono”⁵⁶.

Wydaje się, że ograniczenie perspektywy do statystycznego ujęcia liczby mordów i grabieży dokonanych przez przedstawicieli jednej z tych trzech grup nie wyczerpuje kwestii. Pojawia się bowiem pytanie o stanowisko rosyjskiego dowództwa wobec napaści na Żydów dokonywanych przez kozaków i miejscową ludność słowiańską. Jako formalni zwierzchnicy oddziałów kozackich mieli oni możliwość przynajmniej częściowego zdyscyplinowania walczących. Jednak los ludności żydowskiej był im bardzo często obojętny, a nawet odnosili się do nich z niechęcią, na co znaczny wpływ wywarł zakorzeniony w Rosji antysemityzm oraz postrzeganie toczącej się wojny w kategoriach konfliktu świata chrześcijańskiego ze światem islamu, w którym opieką należało otoczyć przede wszystkim lokalną ludność prawosławną. Niemniej przemoc wobec Żydów w okresie trwania konfliktu miała

⁵⁵ Ї. Мордехай, *op. cit.*, s. 21–22.

⁵⁶ M. Neuburger, *op. cit.*, s. 60.

charakter incydentalny, a prześladowcy skupiali się głównie na bogatych przedstawicielach tej mniejszości.

W późniejszym okresie prawa Żydów i innych mniejszości w odrodzonym państwie bułgarskim zostały formalnie zabezpieczone w Konstytucji Księstwa Bułgarii (tzw. konstytucji tyrnowskiej), uchwalonej 16 kwietnia 1879 r.⁵⁷ Idealistyczne założenia dokumentu pozostawały jednak w sprzeczności z polityką unifikacyjną prowadzoną przez państwo bułgarskie w stosunku do Żydów i innych mniejszości w kolejnych latach⁵⁸.

Wskazuje się również, że wojna rosyjsko-turecka stanowiła pewnego rodzaju przełom w kwestii kształtu i popularności idei o charakterze ksenofobicznym na ziemiach bułgarskich. Dotychczas bowiem niechęć do tej mniejszości miała tam charakter lokalny i wynikała przede wszystkim ze stereotypowego obrazu Żyda utrwalonego w rodzimej tradycji i folklorze. Sytuacja uległa zmianie dopiero po wojnie, głównie ze względu na opisane wyżej akty przemocy oraz niekorzystne dla Bułgarii rozstrzygnięcia kongresu berlińskiego. Niechęć do Żydów miała w latach 80. XIX w. osiągnąć znaczące rozmiary⁵⁹, doprowadzając do wzrostu propagandy i rozmaitych oskarżeń pod adresem Żydów, jak również prób nacisku na parlament bułgarski, aby przyjął ustawę skierowaną przeciwko tej mniejszości⁶⁰. Akty przemocy wobec Żydów, jak również wzrost antysemityzmu w okresie po zakończeniu konfliktu z lat 1877–1878 przeczają utrwalonemu w historiografii bułgarskiej mitowi Bułgarii jako kraju tradycyjnie tolerancyjnego i wolnego od wszelkich przejawów ksenofobii i niechęci do mniejszości narodowych. Niemniej jednak niechęć ta miała zdecydowanie mniejszy zasięg niż w innych krajach, zarówno Europy Wschodniej, jak i Zachodniej.

Anti-Jewish Excesses on Bulgarian Territories of Ottoman Empire during Russo-Turkish War of 1877–1878

Abstract

The article concentrates on anti-Jewish excesses in the Bulgarian territories of the Ottoman Empire during the Russo-Turkish War of 1877–1878. The acts of violence against this group started at the very beginning of the war, when Russian and Cossack troops crossed the Danube and entered the city of Svishtov. Bulgarians joined the soldiers and together with them started to plunder Jewish district. Few of them died. The anti-Jewish incidents repeated in several

⁵⁷ Szerzej na temat rozwiązań przyjętych w konstytucji tyrnowskiej zob. B. Rusin, *Konstytucja tyrnowska z 1879 roku – historia, ustrój, język*, w: *Historyczna i ponowoczesna tożsamość Słowian*, red. T. Ciesielski, J. Zatorska, A. Skoczylas, Łódź 2012, s. 73–95; B. Rusin, *Prawa, wolności i obowiązki człowieka i obywatela w świetle konstytucji tyrnowskiej z 1879 roku*, „Meritum” – Rocznik Koła Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie 4 (2012), s. 91–102.

⁵⁸ Zob. Ж. Назърска, *Българската държава и нейните малцинства 1879–1885*, София 1999.

⁵⁹ N.M. Gelber, *Jewish Life in Bulgaria*, „Jewish Social Studies” 8 (1946), no. 2, s. 105.

⁶⁰ V. Kulenska, *The Antisemitic Press in Bulgaria at the End of the 19th Century*, „Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione CDEC” 3 (July 2012), s. 72–85.

different towns (especially in Stara Zagora and Kazanlak), where Jews were killed and Jewish houses robbed and plundered. The prevailing atmosphere of chaos and fear of retaliation by retreating Turkish troops aided local Slavic population in committing crimes and murders of Jews, who were sometimes accused also of being Turkish spies among Bulgarians. The only way of survival of the Jews was to fly into territories free of ongoing war campaign and many of them did so. It seems, however, that the atrocities against the Jews did not, in general, influence their attitude towards Bulgarians. In many cities they helped Bulgarians and tried to provide safety and order for local populations. Bulgarian participation in the attacks denies the persistent in their national awareness ideal of being traditionally tolerant and free of anti-Semitism nation. The Russian and Cossack military troops also brought to the Bulgarian lands the idea of modern anti-Semitism, which previously based mainly on their culture and folklore.

Антиеврейские эксцессы на болгарских землях Османской империи во время русско-турецкой войны 1877–1878

Аннотация

В статье обсуждается вопрос антиеврейских эксцессов, которые имели место на болгарских землях, находящихся под турецким господством, во время очередной русско-турецкой войны, введённой в 1877–1878 гг. Первые акты насилия против этого населения были совершены сразу после начала конфликта и форсирования Дуная русскими и казацкими войсками, а также отрядами болгарского ополчения. Царствующий хаос и боязнь возмездия со стороны отступающих турецких отрядов стали причиной того, что казаки и местное славянское население, руководствуясь, прежде всего, желанием наживы, совершали насилие и убийства евреев во многих небольших населённых пунктах этой провинции Османской империи. Одновременно, похожей судьбы избежали жители больших городов (например, Софии), которые помогали болгарам в борьбе за соблюдение порядка и обеспечение безопасности. В результате погромов погибло более ста человек, а очередные несколько тысяч были вынуждены эмигрировать вне зоны военных действий. Участие болгар в нападениях на еврейское население во время войны 1877–1878 гг. опровергает закреплённую в болгарском национальном сознании традиционную терпимость, которую они должны были проявить к меньшинствам, в данном случае общественности местных евреев. Одновременно действия самих русских и казаков к евреям являлись неким переломом по отношению к еврейскому населению со стороны самих болгар. На этих землях появился антисемитизм, понимаемый на современный лад, который заменил присутствующую ранее иудеофобию, опиравшуюся, главным образом, на местную традицию и фольклор.

Bibliografia

- Aronson I.M., *Troubled Waters. The Origins of the 1881 Anti-Jewish Pogroms in Russia*, Pittsburgh 1990.
- Bar-Zohar M., *Beyond Hitler's Grasp. The Heroic Rescue of Bulgaria's Jews*, Massachusetts 1998.
- Benbassa E., Rodrigue A. (eds.), *A Sephardi Life in Southeastern Europe. The Autobiography and Journal of Gabriel Arié, 1863–1939*, Seattle–London 1998.
- Bernhard L., *Les atrocitiés russes en Bulgarie et en Arménie pendant la guerre de 1877, constatées par des documents authentiques*, Berlin 1878.
- Bourde P., *Russes et turques. La guerre d'Orient*, t. 1, Paris 1878.

- Carnobat, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/4055-carnabat>.
- Chary F., *Bulgarian Jews and the Final Solution, 1940–1944*, Pittsburgh 1972.
- Daskalov R., *Debating the Past. Modern Bulgarian Historiography – From Stambolov to Zhivkov*, Budapest–New York 2011.
- Franco M., *Essai sur l'histoire des Israélites de l'Empire Ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris 1897.
- Gelber N.M., *Jewish Life in Bulgaria*, „Jewish Social Studies” 8 (1946), no. 2.
- Kanitz F., *La Bulgarie danubienne et le Balkan. Etudes de voyage (1860–1880)*, Paris 1882.
- Klejn Z., *Okolicznosci towarzyszące ogłoszeniu niepodległości Bułgarii w 1908 roku*, w: *Państwa europejskie na drodze do niepodległości (w drugiej połowie XIX i XX wieku)*. *Studia ofiarowane Profesorowi Marianowi Zgórnikowi*, red. I. Stawowy-Kawka, W. Rojek, Kraków 2003.
- Kulenska V., *The Antisemitic Press in Bulgaria at the End of the 19th Century*, „Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione CDEC” 3 (July 2012).
- Marquis of Bath, *Observations on Bulgarian Affairs*, London 1880.
- Marton S., *Designing citizenship. The “Jewish question” in the debates of the Romanian parliament (1866–1869)*, „Quest. Issues in Contemporary Jewish History. Journal of Fondazione CDEC” 3 (July 2012).
- Neuburger M., *The Russo-Turkish War and the ‘Eastern Jewish Question’: Encounters Between Victims and Victors in Ottoman Bulgaria, 1877–8*, „East European Jewish Affairs” 26 (1996), no. 2.
- Rusin B., *Konstytucja tyrnowska z 1879 roku – historia, ustrój, język*, w: *Historyczna i ponowoczesna tożsamość Słowian*, red. T. Ciesielski, J. Zatorska, A. Skoczylas, Łódź 2012.
- Rusin B., *Polityka Rosji na Bałkanach a udział Bułgarów w wojnach rosyjsko-tureckich w XIX wieku*, w: *Ślady obcego panowania w języku, kulturze i świadomości narodów południowo-słowiańskich*, red. r. Sendek, Kraków 2011.
- Rusin B., *Prawa, wolności i obowiązki człowieka i obywatela w świetle konstytucji tyrnowskiej z 1879 roku*, „Meritum. Rocznik Koła Naukowego Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie” 4 (2012).
- Russian Atrocities in Asia and Europe during the Months of June, July and August 1877*, Constantinople 1877.
- Stefanov P., *Bulgarians and Jews throughout history*, „Religion in Eastern Europe” 22 (2002), no. 6.
- Todorov T., *The Fragility of Goodness. Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust*, London 2001.
- Turan O. (ed.), *The Ottoman-Russian War 1877/78*, Ankara 2007.
- Üre P., *Immediate effects of the 1877–1878 Russo-Ottoman War on the Muslims of Bulgaria*, „History Studies” 13 (2013).
- Vezenkov A., *Reconciliation of the spirits and fusion of the interests. “Ottomanism” as an identity politics*, w: *We, the People. Politics of National Peculiarity in Southeastern Europe*, ed. D. Miskhova, Sofia 2011.
- Weinzierl E., *The Jewish Middle Class in Vienna in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries*, Working Paper, Centre for Austrian Studies, October 2003, <http://www.cas.umn.edu/assets/pdf/WP011.PDF>.
- Аврамов Й., *Поглед към историята на българските евреи през XIX век*, „Годишник ОКПОЕ” 1987, кн. 22.
- Аврамов Р., *„Спасение” и падение. Микроикономика на държавния антисемитизъм в България 1940–1944 г.*, София 2012.
- Аврамов Р., Данова Н. (ред.), *Депортирането на евреите от вардарска Македония, беломорска Тракия и Пирот. Март 1943 г. Документи от българските архиви*, т. 1–2, София 2013.

- Ангелов Д., *Представа за „другия” в българския песенен фолклор*, „Българска етнология” 1997, кн. 1–2.
- Анчев А., *Българското опълчение*, София 1968.
- Генов Р., *Дизраели, еврейството и антисемитизъм в България*, <http://dialogueeurope.org/uploads/JewsCol/Panel101.pdf>.
- Дойнов С., *Българската общественост и руско-турската освободителна война 1877–1878*, София 1978.
- Илков Д., *Принос към историята на Стара Загора*, Пловдив 1908.
- Казанлък в миналото и днес. *Втори годишник на казанлъшката дружба „Розова долина” в София 1910–1921*, София 1923.
- Калев А., *Данни относно демографското положение на българските евреи (1887–1940)*, „Годишник ОКПОЕ” 16 (1981).
- Калчев К., *Бесарабски българи опълченци в руско-турската война 1877–1878*, Велико Търново 1995.
- Керен Ц., *Еврейската общност в Русчук. От периферия на Османската империя до столица на Дунавския вилает 1788–1878*, София 2009.
- Керен Ц., *Съдбата на еврейските общности в Казанлък и Стара Загора по време на руско-турската война от 1877–1878 година*, http://www.thebulgarianjews.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/Pogromi-Zvi.pdf.
- Кисов С.И., *Българското опълчение в освободителната руско-турска война 1877–1878. Спомени на запасния подполковник*, София 1902.
- Коен Д., *Българските евреи по време на Освобождението от турско владичество*, w: *idem*, *Еврейте в България (1878–1949)*. Студии, София 2008.
- Косев К., Дойнов С., *Освобождението 1877–1878*, София 2003.
- Мордехай Й., *Освобождението на България от османско владичество и българските евреи*, „Годишник ОКПОЕ” 1968, т. 3.
- Назърска Ж., *Българската държава и нейните малцинства 1879–1885*, София 1999.
- Неделева П., *Място и роля на еврейската общност в българските земи (от османско владичество до 30-те години на ХХ в.)*, „Юридическо списание на НБУ” 2013, кн. 2.
- Тодорова О., *Еврейте в българската словесност от началото на ХІХ век до Освобождението*, „Либерален преглед” 2012, ч. 3.
- Тодорова О., *Образът на „нечистия еврей” в българската книжнина от ХVІІІ–началото на ХІХ век и във фолклора*, „Български фолклор” 1993, кн. 3.
- Хаджийски И., *Съдбата на евреите от югозападна България през 1940–1944 година*, Благоевград 1998.
- Христов И., Тодоров С., *Опълчението 1877/1878*, София 1981.
- Шеалтиел Ш., *Ционизмът в България. Особенности на едно лидерско движение*, София 2012.

Bartłomiej Rusin (ur. 1986), politolog, slawista, doktorant w Instytucie Nauk Politycznych i Stosunków Międzynarodowych UJ; zainteresowania badawcze: historia polityczna i wojskowa Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej XIX–XX wieku, holokaust, dzieje mniejszości żydowskiej na Bałkanach (bartlomiej.rusin@gmail.com).

Bartłomiej Rusin (b. 1986), political scientist, Slavic philologist, PhD candidate in the Institute of Political Science and International Relations at Jagiellonian University; his scientific interests: political and military history of Central-East and Southern Europe in the 19th–20th cc., Holocaust, Jewish minority in the Balkans (bartlomiej.rusin@gmail.com).